

Taalvariatie in Nederland: Limburgse tonen

Marc.van.Oostendorp@Meertens.KNAW.nl

8/10 november 2004

1 Toon in het Limburgs

De Limburgse dialecten (behalve die in het uiterste noorden van de Nederlandse provincie Limburg) verschillen op een opvallende manier van de overige dialecten in Nederland: een betekenisverschil tussen twee woorden kan worden uitgedrukt enkel en alleen doordat de woorden met een verschillende melodie worden uitgesproken. Ditzelfde geldt ook voor de Limburgse dialecten in België, en de Duitse dialecten in het aangrenzende gebied.

Het Standaardnederlands heeft één woord *bij*, dat minstens twee betekenissen heeft. Het kan verwijzen naar een insect of het kan een voorzetsel zijn (*nabij*). In de Limburgse dialecten spreek je die woorden echter op verschillende manieren uit. Het beestje *bie* wordt gevormd met een zogenaamde stoottoon, die relatief hoog begint en laag eindigt. De toon van het voorzetsel *bie* begint ook hoog, gaat daarna meestal iets omlaag, maar stijgt tenslotte toch weer. Deze toon wordt meestal 'sleeptoon' genoemd. Er is een absoluut verschil in uitspraak tussen de twee woorden. Laat iemand per ongeluk de toon op het eind weer stijgen als hij over het beestje praat, dan begrijpen zijn mede-Limburgers hem misschien verkeerd (hoewel de context natuurlijk veel verduidelijkt). Het verschil is daarmee hetzelfde als dat tussen het Standaardnederlandse *baard* en *paard*.

In Limburg wordt niet alleen verschil gemaakt bij het woord *bij*. Andere voorbeelden zijn er te over (de onderstaande komen uit het dialect van Maasbracht, een dorp in de buurt van Roermond):

(1) stoottoon	sleeptoon
<i>zie</i> (zijde)	<i>zie</i> (persoonlijk vnw)
<i>boe</i> (bouw, werkwoord)	<i>boe</i> (bouw, zelfstandig naamwoord)
<i>vrie</i> (het hof maken)	<i>vrie</i> (niet gebonden)
<i>zoewa</i> (kijk eens aan!)	<i>zoewa</i> (op die manier)

Het gebruik van tonen om betekenis uit te drukken heeft het Limburgs gemeen met onder andere het Chinees, en veel Afrikaanse talen en indianentalen van Midden-Amerika. Ook het Papiamentó (de taal van veel Antillianen) gebruikt tonen op deze manier.

Vergeleken met de meeste andere 'toontalen' is het gebruik van toon in het Limburgs (en het Papiamentó) overigens maar beperkt. Zo zijn er in Afrikaanse talen veel meer melodieën per woord mogelijk. Vaak worden hele patronen van elkaar opvolgende hoge en lage tonen over de lettergrepen gelegd. Limburgse dialecten klinken wel zangerig in de oren van andere Nederlandstaligen, maar ze hebben bij nadere analyse alleen die stoottoon en die sleптоon. Bovendien heeft elk woord precies één zo'n toon. Die toon valt samen met de hoofdklemtoon van het woord. In het woord *Arabisch* klinkt slechts één sleптоon en in *sporadisch* slechts één stoottoon: in beide woorden op de tweede lettergreep, de lettergreep waarop ook in het Standaardnederlands de klemtoon ligt.

Daar staat tegenover dat echt letterlijk elk lexicaal woord in het Limburgs een sleптоon of een stoottoon meekrijgt. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor leenwoorden. Wie in het Limburgs over *computers* spreekt, maakt een toon op de beklemtoonde lettergreep van dat woord, al zijn nog niet alle Limburgers het erover eens of dat een sleптоon of een stoottoon moet zijn.

Hoe komt het Limburgs aan die vreemde tonen? Het is Nederlandse taalkundigen al eerder opgevallen dat Limburgers iets bijzonders doen in hun uitspraak. De Leidse taalgeleerde Nicolaas van Wijk (1880-1941) dacht al over deze vraag na. Hij betrok ook de andere Europese talen met tonen bij zijn studie: het Noord, het Zweeds, het Litouws en het Servokroatisch. Zoals uit deze opsomming blijkt, worden alle talen met tonen min of meer aan de rand van Europa gesproken. Dat was volgens Van Wijk een teken dat ook de Indo-europese oertaal tonen moest hebben gehad. In de loop der tijden had een groep mensen volgens hem ergens in het midden van Europa besloten die tonen uit het systeem te gooien. De burenen van die mensen namen dat idee over, en de burenen van die burenen gingen daarna ook weer overstag. Zo breidde de concentrische cirkels van de toonloosheid zich steeds verder over Europa uit. Alleen aan de onherbergzame oorden aan de rand — de Noorse fjorden, de Kroatische eilanden, het bronsgroen eikenhout — bleven nog wat tonen hangen.

Al is dit maar een gedeeltelijke verklaring, toch was deze gedachtengang zo gek nog niet. Geografische cirkels zien we voor veel taalverschijnselen optreden. Rondom iedere stad liggen wel een aantal van zulke kringen. Stedelingen ontwikkelen een bepaalde eigenaardigheid in hun spraak en mensen uit omliggende dorpen nemen die eigenaardigheden over.

Ook dat onherbergzame of verafgelegen gebieden wat minder ontvanke-lijk zijn voor taalveranderingen is niet ongewoon. Op de Britse eilanden en in Frankrijk werden lang geleden Keltische talen gesproken, totdat op een gegeven moment vreemde volkeren binnen kwamen vallen en hun taal oplegden

aan de oorspronkelijke bevolking. Zodat er alleen nog een beetje Keltisch gesproken wordt in Bretagne, in Ierland, Wales en Schotland — de periferie.

Op een minder dramatische manier valt iets soortgelijks ook binnen de Nederlandse grenzen te bespeuren. Taalkundigen hebben ontdekt dat de dialecten die aan de Nederlandse kust gesproken worden — van Groningen tot aan Zeeland — een aantal eigenschappen met elkaar gemeen hebben die in andere dialecten ontbreken. Het zou best kunnen dat dit eigenschappen zijn die het Oudnederlands vroeger had en die in de loop der tijden uit de andere dialecten verdwenen zijn. Al kan het, omgekeerd, even goed zo zijn dat we hier juist te maken hebben met een ietwat eigenaardige cirkel waarvan het middelpunt als het ware in de Noordzee ligt. Al die mensen in kustgemeenten hadden natuurlijk ook contact met elkaar omdat het allemaal zeelui waren.

Toch is er iets mis met Van Wijks verklaring. Allereerst legt het zoals gezegd de bekende feiten slechts gedeeltelijk uit. We weten na aanname van Van Wijks theorie nog steeds niet waar in het Indo-europees die tonen vandaan kwamen, en evenmin waarom die tonen vervolgens bijna overal in Europa uit het systeem moesten verdwijnen. Bovendien zien we, als we ons weer even beperken tot het Limburgse, ook daar tamelijk duidelijk kringeffecten. Het is niet onwaarschijnlijk dat de Limburgse tonen uiteindelijk uit Keulen komen.

Het alternatief is dat op verschillende plaatsen in Europa dit soort toon-systemen zijn ontstaan. De vraag is dan waarom die systemen zo sterk op elkaar lijken. Waarom hebben ze tonen ontwikkeld en waarom is er zo'n sterke band met klemtoon? De laatste vraag is het gemakkelijkst te beantwoorden. De verhouding tussen klemtoon en tonen is in de meeste talen een sterke. Zelfs sprekers van het Standaardnederlands hebben we de neiging om een beklemtoonde lettergreep iets hoger te maken, zeker als ze in een woord staat dat in de zin extra nadruk krijgt. In de standaardtaal doen we niets bijzonders met die toon, maar hij is er wel.

Het antwoord op de eerste vraag is wat verrassender en is vrij recent gegeven door de fonoloog Ben Hermans. Volgens deze geleerde van de Universiteit van Tilburg heeft het ontstaan van de tonen iets te maken met de aanwezige medeklinkers. Tonen worden gemaakt met de stembanden. Door die banden bij het trillen extra te spannen krijg je een hoge toon. Door ze wat minder te spannen wordt de toon lager. De stembanden zijn wat dat betreft van elastiek: hoe harder je eraan trekt hoe hoger ze klinken.

We zien die stembanden ook elders aan het werk: er is een belangrijk verschil tussen wel of niet stemdragende medeklinkers zoals de *b* en de *p*. Nu zijn de stembanden voor beide soorten medeklinkers actief op een iets andere manier. Als we deze werking goed bestuderen, blijkt er een sterk verband te zijn tussen de manier waarop stemloze medeklinkers zoals de *p* en hoge tonen gemaakt worden. Een soortgelijk verband bestaat er tussen stemdragende medeklinkers en lage tonen.

Het blijkt dat medeklinkers om deze reden ook nabijliggende klinkers kunnen beïnvloeden. Stemdragende medeklinkers maken de nabijliggende klinkers laag, stemloze medeklinkers maken nabijliggende klinkers hoog. Uit oude studies over het Thai blijkt bijvoorbeeld dat de tonen in die taal op die manier ontstaan zijn.

Over de geschiedenis van het Limburgs is helaas niet zoveel bekend. Maar er is één feit dat het waarschijnlijk maakt dat in deze taal hetzelfde gebeurd is. Nog steeds beïnvloeden medeklinkers in het Limburgs de toon van klinkers. Woorden als *bank*, *land* en *kamp* kunnen alleen sleptonen hebben. Stoottonen in zo'n woord klinken heel vreemd. Precies hetzelfde geldt voor woorden als *winkel*, *winter* en *wimpel*. In al deze woorden wordt een nasaal gevolgd door een andere medeklinker. Dat is een situatie waarin de twee medeklinkers veel eigenschappen met elkaar gaan delen zoals we al eerder gezien hebben. Ook is in al deze woorden de medeklinker een stemloze. 'Stemloos' correspondeert met een hoge toon. De medeklinker beïnvloedt de voorafgaande toon: die moet dus hoog eindigen. Hoog eindigt alleen de slepton. De stoottoon eindigt laag. Dat is waarschijnlijk de reden waarom precies die toon niet voorkomt in dit soort woorden.

(Het voorafgaande stuk is een bewerking van een hoofdstukje uit van Oostendorp (1996))

2 De structuur van de Limburgse tonen

In het voorafgaande is de structuur van de stoottoon en de slepton op een informele manier beschreven. We gaan hier nu wat preciezer op in, en wel op twee manieren. In de eerste plaats bekijken we de (akoestische) fonetiek en daarna gaan we in op de fonologische representatie.

De fonetiek komt eerst. Hieronder zie je een analyse gemaakt met het gratis analyseprogramma Praat, dat je gratis kunt downloaden van

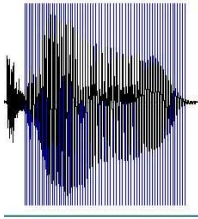
<http://www.praat.org/>

We gaan dit programma tijdens het werkcollege van aanstaande woensdag gebruiken om zelf een paar van dit soort analyses te maken.

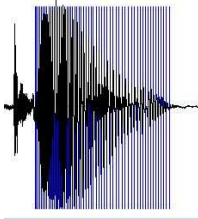
Het eerste voorbeeld is het woord *knien* 'konijn' in het Roermonds (het voorbeeld staat op de website van de taalkundige Carlos Gussenhoven van de Radboud Universiteit in Nijmegen:

<http://www.let.kun.nl/gep/carloslimburg.html>

De voorbeelden worden geanalyseerd in Gussenhoven (2000)). Dit woord heeft een slepton:

Het gaat met name om de onderkant van dit plaatje. Deze geeft het toonverloop te zien. Je ziet heel duidelijk hoe de toon eerst omlaag gaat en dan omhoog. (De bovenkant geeft precies de geluidsuitbarstingen te zien; met een beetje oefening zie je het plofje van de /k/ en de twee pieken van de twee klinkers.) Vergelijk dit woord nu met *knien* 'konijnen':

Hier zit een duidelijke val naar beneden. Heel lichtjes gaat de toon overigens aan het eind weer omhoog, maar er zijn redenen om te denken dat deze heel kleine stijging niet te maken heeft met de structuur van het woord, maar met zinsintonatie (zoals we in het college zullen horen staan deze woorden aan het eind van de zin).

We gaan nu over van de fonologie naar de fonetiek. De gebruikelijke manier om tonen in de fonologie te noteren is door gebruik te maken van slechts twee onderscheiden symbolen: een H voor een hoge toon en een L en een lage toon (omdat het Engels spreekt over een 'high' en een 'low' tone, zijn deze symbolen internationaal). We zouden deze twee tonen nu als volgt kunnen noteren:

- (2) stoottoon: HL sleeptoon: HLH

Er vallen ons dan echter meteen een paar dingen op. In de eerste plaats is het 'dipje' in de sleптоon maar heel klein; we kunnen dit nauwelijks een lage toon noemen. Dat die toon hier staat lijkt eerder ingegeven door de wens om de twee hoge tonen duidelijk van elkaar te onderscheiden. Daarmee kunnen we de twee tonen als volgt opschrijven:

(3) stoottoon: HL sleптоon: HH

Allebei de tonen bestaan zo bezien uit twee helften, en het eerste deel is altijd een H. Nu is die hoge toon ook eigenlijk voorspelbaar: zoals we hierboven al hebben opgemerkt begint een beklemtoonde klinker in het Nederlands (waar toon helemaal geen fonologische rol speelt) ook iets hoger. Als we streven naar een fonologische representatie die zoveel mogelijk vrij is van redundanties — en dat doen we — dan kunnen we die H dus ook weglaten. We houden dan precies de onvoorspelbare informatie voor ieder van die twee tonen over; precies de informatie die we moeten zien te onthouden.

(4) stoottoon: L sleптоon: H

We kunnen zelfs nog een stapje verder gaan en een van de twee tonen helemaal weglaten: als we weten dat er twee verschillende tonen zijn, is het genoeg om een van die twee te specificeren. Welk van de twee zullen we daarvoor kiezen?

Het voorbeeld *knien* hierboven geeft een goede aanwijzing: het enkelvoud heeft een sleптоon en het meervoud een stoottoon. Een normaal morfologisch procedé is dat het meervoud ontstaat door *toevoeging* van iets aan het enkelvoud. Als we nu zeggen dat de L echt fonologisch aanwezig is en de H niet, dan kunnen we dat gemakkelijk beschrijven:

(5) stoottoon: \emptyset sleптоon: H

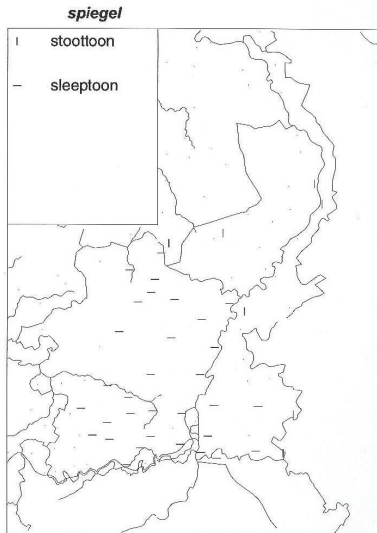
(6) *knien* + $L_{meervoud}$ \rightarrow *knîen*_{meervoud}

We hebben nu heel wat stappen van abstractie gezet van het concrete geluidssignaal naar de functie van de toon in het grammaticale systeem. Op dit niveau van abstractie kunnen we wel goede grammaticale beschrijvingen maken; de vraag is echter of we hiermee ook de variatie binnen het Limburgse taalgebied kunnen beschrijven.

3 Toonvariatie

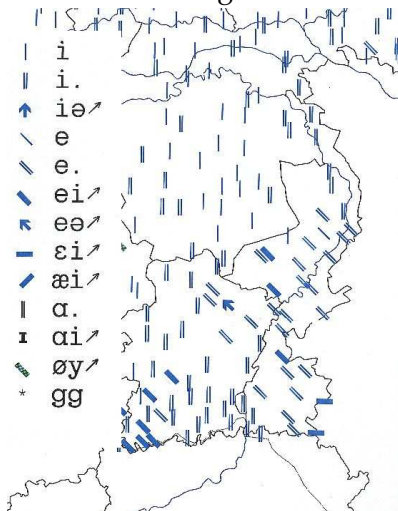
Wat is er zoal voor variatie in het Limburgse taalgebied? Allereerst is er lexicale variatie: een bepaald woord kan in het ene deel van Limburg een stoottoon hebben en in een ander gebied een sleптоon. Dit zie je bijvoorbeeld op de kaart voor het woord *spiegel*. In het oosten van Limburg heeft dit

woord een stoottoon, meer naar het westen een sleeptoon (de kaart komt uit de FAND):

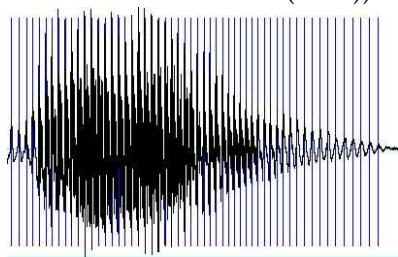
Zoals vaker voor regionale variatie, geldt ook hier weer dat deze verdeling vooral interessant is vanuit een historisch perspectief (waar komen de tonen vandaan? weerspiegelt het oosten of het westen de 'oorspronkelijke' toonstructuur?).

Vanuit een synchroon perspectief is het patroon interessant voor zover het samenvalt met andere patronen. Het is bijvoorbeeld bekend dat hoge klinkers (/i, y, u/) een voorkeur hebben voor sleeptoon (al is nog niet helemaal duidelijk waar die voorkeur vandaan komt), terwijl lagere klinkers (/e, ø, o/) juist een voorkeur hebben voor stoottoon. Nu is het ook waar dat *spiegel* in het oosten van Limburg wordt uitgesproken als *speegel*. Alleen is dat gebied wel een stuk groter dan het stoottoon gebied; het omvat vrijwel heel Nederlands Limburg:

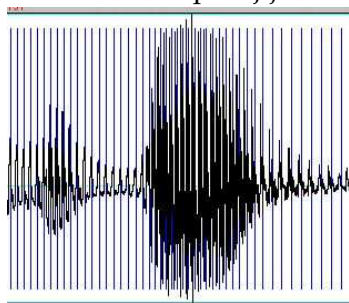

Zoals hier te zien is komt in sommige plaatsen in Nederlands ook de vorm *speigel* voor. Wat in ieder geval niet voor lijkt te komen is: hoge klinkers met valtoon.

Een tweede bron van variatie is de manier waarop het fonologische patroon van valtoon en sleптоon gerealiseerd wordt. Hieronder staat het woord *bal* '(speel)bal' met een sleптоon in het dialect van Maastricht (de volgende gegevens komen van de hierboven genoemde website, en worden besproken in Gussenhoven & Aarts (1999)):

Hier zien we het 'dipje' niet (of nauwelijks) opduiken temidden van de hoge tonen. Het woord *bal* met een stoottoon bestaat ook in het Maastrichts; dat betekent dan 'partijtje':

We zien hier wel een vrij duidelijke vallende toon (al is die val iets minder uitgesproken dan in het Roermonds). Wat aan deze plaatjes iets minder goed

te zien is, is dat een belangrijk verschil tussen de twee tonen in het Maastrichts is dat sleeptonen aanmerkelijk langer zijn dan stoottonen. Het woord *bal* met sleeptoon duurt in het bovenstaande voorbeeld 0,38 seconde; dat met stoottoon 0,25 seconde.

Het is van belang om in te zien dat de fonologische systemen van het Maastrichts en het Limburgs niet noemenswaardig lijken te verschillen op het punt van de tonologie. Ondanks de aanzienlijke fonetische verschillen spelen de tonen op een abstracte manier dezelfde rol in het grammaticale systeem.

Bibliografie

- Gussenhoven, Carlos (2000). 'On the Origin and Development of the Central Franconian Tone Contrast'. In: Lahiri, Aditi (ed.), *Analogy, Levelling, Markedness: Principles of Change in Phonology and Morphology*, pp. 215–260. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gussenhoven, Carlos & Flor Aarts (1999). 'The Dialect of Maastricht'. *Journal of the International Phonetic Association*, pp. 155–160.
- van Oostendorp, Marc (1996). *Tongval. Hoe klinken Nederlanders?* Amsterdam: Prometheus.

Huiswerkopdracht

Tijdens het practicum gaan we werken met het programma Praat. Je kunt dit gratis binnenhalen van het internet, zoals in de tekst van dit college genoemd. Het is van belang dat je bij aanvang van het college al naar het programma gekeken hebt en vertrouwd bent met de werking ervan. Beschrijf, om je vaardigheden op dit gebied te demonstreren enkele fonetische verschillen tussen een /s/ en een /z/. Leg uit hoe je deze verschillen in Praat kunt zien.

Woensdag: Practicumcollege Praat

Tijdens het practicumcollege gaan we werken met het gratis analyseprogramma Praat. We gaan bovendien wat echt veldwerk doen, waarbij we aan een moedertaalspreker van een Limburgs dialect proberen de relevante toonverschillen te ontlokken en deze te analyseren met behulp van het programma Praat. Zo proberen we te ontdekken hoe de twee tonen in de twee dialecten gerealiseerd worden. Bovendien proberen we te bekijken hoe die tonen veranderen in bijvoorbeeld een vraagzin.